

ВІД «ВІДТОКУ МІЗКІВ» ДО ЦИРКУЛЯЦІЇ КАДРІВ: ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РОСІЇ ЩОДО ВЗАЄМОДІЇ З НАУКОВОЮ І ТЕХНОЛОГІЧНОЮ ДІАСПОРОЮ

Із доповіді І.Г. Дежиної

Політика російського уряду стосовно мобільності наукових кадрів значно еволюціонувала за пострадянський період. Спочатку завдання формулювалося як запобігання науковій еміграції, що знайшло відображення в усіх концептуальних документах, починаючи з 1990 р. Проте лише в 2009 р. почалася реалізація спеціальних заходів, спрямованих на розвиток зв'язків з представниками російськомовної наукової діаспори. Мета полягає у сприянні притоку до країни висококваліфікованих фахівців і трансформуванні «відтоку мізків» у циркуляцію кадрів.

Слід зазначити кілька принципових моментів в урядових підходах. По-перше, це створення умов для співробітництва не в науці загалом, а в окремих типах організацій та регіонах, а саме — у ВНЗ федерального підпорядкування та інноваційному місті «Сколково». Саме туди передбачається активно залучати зарубіжних учених, у тому числі наукових «зірок» світової величини. Завдяки реалізації цих «мегапроектів» почалися зміни в законодавстві, спрямовані на спрощення умов найму іноземних висококваліфікованих фахівців. По-друге, це активне залучення представників наукової та технологічної діаспори до експертизи дослідних і бізнес-проектів. Можна також відзначити швидко (впродовж 2009–2010 рр.) перетворення ідеї запрошення представників діаспори на ідею залучення до країни найкращих учених світу. Таким чином, діаспора перестає бути єдиним об'єктом уваги влади з погляду вирішення завдання зі стимулювання циркуляції кадрів.

РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗКІВ З РОСІЙСЬКОМОВНОЮ НАУКОВОЮ ДІАСПОРОЮ

Починаючи з 2009 р., Міністерство освіти і науки РФ реалізує два основних заходи,

спрямованих на розвиток співробітництва з науковою діаспорою:

1. Підтримка проектів досліджень російських команд під керівництвом запрошеного дослідника, який має бути представником російськомовної наукової діаспори.

2. Створення в російських університетах лабораторій, очолюваних провідними вченими світу. Останній проект дістав неформальну назву «мегагрантів» через значний розмір бюджетного фінансування. Конкурс проектів на проведення спільних досліджень реалізується з 2009 р. Це дворічні проекти наукових досліджень, де очна участь запрошеного вченого на території Росії має тривати не менш як 2 місяці на рік. У 2009 р. було профінансовано 110 проектів, у 2010 р. — 125. Понад 60% проектів реалізується у ВНЗ.

Дані про запрошених керівників свідчать, що їхній посадовий і кваліфікаційний рівень досить високий: згідно з даними за 2010 р., 53% з них має ступінь доктора і 47% — кандидата наук¹. Більшість співвітчизників працює в університетах (87,2%) на посаді професора (49,6%). Майже чверть (24%) — наукові співробітники центрів, департаментів, кафедр; 19,2% обіймають адміністративно-управлінські посади завідувача лабораторії.

За підсумками виконання проектів було підготовлено 9,6 публікацій у розрахунку на один проект. Це надзвичайно високий показник, особливо якщо врахувати, що робота за багатьма проектами фактично тривала дещо більше року. Проте слід робити поправку на те, що до результатів виконання проектів були зараховані раніше підготовлені матеріали, які

¹ Тут і далі щодо цього конкурсу кількісні показники надано Національним фондом підготовки кадрів.

в процесі реалізації робіт були оформлені як статті; істотний внесок у кількісний результат зробили запрошені дослідники — в багатьох публікаціях вони єдині автори.

Патентна активність підтриманих колективів була досить низькою — за підсумками 2009 р. лише у 20 проектах були отримані охоронні документи, причому значна їх кількість належить особисто запрошеним дослідникам. У принципі, навряд чи можна було очікувати істотніших комерційно орієнтованих результатів в умовах коротких термінів і скромного фінансування проектів.

Наведені дані свідчать, що порівняно висока наукова результативність була досягнута завдяки запрошеним дослідникам, а рівень здобутків російських команд не зовсім ясний. Проте наявних формальних показників недостатньо для оцінювання фактичних результатів спільної роботи і, відповідно, перспектив розвитку співпраці, а також того, наскільки ефективним виявився обраний механізм підтримання зв'язків. З метою з'ясування цих питань автором у 2011 р. було проаналізовано думки учасників проектів, отримані на основі опитування за підтримки Національного фонду підготовки кадрів².

Аналіз результатів анкетування показав, що запрошені дослідники вважають своїм головним внеском у проект те, що вони були генераторами нових наукових ідей, брали участь у підготовці аспірантів, а також навчали російських колег нових технологій проведення досліджень. Судячи з коментарів, запрошені дослідники надають значення й тому, що змогли привнести нову культуру організації наукової роботи, в тому

числі такий її аспект, як міжнародне співробітництво.

Російські співкерівники бачать внесок запрошених колег передусім у тому самому, тобто в появі нових наукових ідей, освоєнні нових методів і технологій досліджень, а також у навчанні аспірантів. Для російської сторони має значення також налагодження міжнародного співробітництва, але не в сенсі форми його організації, а сам факт його розширення і розвитку.

Більшість респондентів планує продовжувати співпрацю. Для запрошених дослідників, як і для російських команд, основні її форми — це підготовка публікацій та спільне навчання аспірантів. Акцент на підготовці аспірантів дуже важливий з погляду розвитку кадрового потенціалу російської науки. Проте слід враховувати, що така співпраця може стати і новим каналом відтоку найкращої наукової молоді.

Разом з тим лише третина респондентів планує розвивати серйозніші наукові зв'язки, подаючи спільні заявки на російські й закордонні гранти і конкурси. Такий результат зрозумілий: під час виконання проектів виявилася ціла низка бюрократичних проблем, які довелося долати учасникам. Якщо для російської сторони вирішення багатьох специфічних питань (закупівлі реактивів, обладнання, оформлення контракту, оплати відряджень тощо) — справа майже звична, для запрошених дослідників, не так глибоко занурених у нюанси організації російської науки, деякі умови роботи викликали подив і розчарування.

...Респонденти внесли найрізноманітніші пропозиції щодо вдосконалення як процедур конкурсу, так і правил та вимог програми. Слід зазначити, що в частині конкурсних процедур є багато аспектів, у яких незадоволення російських і зарубіжних дослідників збігаються. Найбільше пропозицій стосується скорочення і спрощення конкурсної та звітної документації, зниження періодичності звітності, внесення змін у федеральний закон про держзакупівлі таким чином, щоб якість проекту і кваліфікація дослідників мали більше значення під час конкурсного

² Анкету було розіслано 110 запрошеним дослідникам та їхнім російським співкерівникам проектів, які одержували фінансування з 2009 р. Всього було отримано 49 заповнених анкет від запрошених дослідників і 67 — від російських співвиконавців. Таким чином, повернення анкет становило 44,5% за пулом запрошених дослідників і 61% — у російських співкерівників. Це відповідає критеріям репрезентативності й дає змогу робити узагальнення про ефективність цього заходу, а також про проблеми, що були ідентифіковані в ході виконання проектів.

відбору заявок. Характерно, що саме російська сторона, а не запрошені дослідники, як виявилось, не потребує тривалого перебування іноземців у Росії. Чимало російських респондентів запропонували змінити терміни перебування запрошеного дослідника в Росії, скоротивши його до 1 місяця або навіть замінивши його на віртуальне спілкування. Найімовірніше, це свідчить про те, що команди в багатьох випадках були зібрані майже випадково, під певний захід, і тому склад виконавців не відповідав реальним потребам проведення спільних досліджень.

Отже, головний підсумок цієї ініціативи уряду полягає в тому, що її реалізація показала найгостріші проблеми організації наукової роботи в Росії, які слід коригувати насамперед так, щоб міжнародне співробітництво мало довгострокову основу. Важливо, щоб представники російськомовної діаспори прагнули розширювати зв'язки, а не зводити їх до простих і короткострокових форм взаємодії.

Ще одним програмним заходом, що розпочався в 2010 р., стало залучення провідних учених до російських освітніх установ вищої професійної освіти для створення в них наукових лабораторій. Найважливіше, що в конкурсі мають право брати участь найсильніші науковці незалежно від місця їхньої роботи й мешкання — це можуть бути і вітчизняні вчені, і співвітчизники, що працюють за кордоном, і іноземні вчені. Їхній рівень оцінюється за минулими досягненнями, зокрема за таким формальним показником, як індекс Хірша. За умовами програми провідний учений має працювати у створеній під його керівництвом лабораторії не менш як 4 місяці на рік.

Особливістю цієї програми є безпрецедентно високий обсяг фінансування створюваних лабораторій — до 150 млн руб. на проект на три роки. На початок 2011 р. було присуджено 40 грантів на створення лабораторій, у 2011 р. планувалося профінансувати таку саму кількість лабораторій. За підсумками конкурсу більшість лабораторій (52,5%) очолили представники російськомовної діаспори. Російських громадян, які

постійно проживають у країні, серед переможців виявилось всього 5 осіб (12,5%).

Незважаючи на сприятливі фінансові умови цього заходу, багато проблем, що визначаються загальними економічними умовами, розв'язати не вдалося. Це митні проблеми, пов'язані з обміном зразками й матеріалами, проблеми закупівлі обладнання та реактивів згідно з дією федерального закону про держзакупівлі, складності запрошення закордонних фахівців до лабораторій на короткі терміни, коли вони не підпадають під закон про залучення висококваліфікованих фахівців, а також проблеми оплати поїздок запрошеного фахівця в Росію. [...]

ЗАЛУЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ НАУКОВОЇ ДІАСПОРИ ДО ЕКСПЕРТНОЇ РОБОТИ

Одним зі стимулів до розвитку відносин з діаспорою в галузі експертизи проектів стала поява в Росії інститутів розвитку, передусім «Російської корпорації нанотехнологій» (РОСНАНО) і Російської венчурної компанії (РВК). Вони почали вибудовувати системи експертної оцінки, спираючись як на найкращий зарубіжний досвід, так і на результати аналізу російських експертних баз даних. Виявилось, що російське експертне співтовариство, як і власне науково-технологічна сфера, дуже різномірне. Є галузі, де потенціал і, відповідно, можливість забезпечити кваліфіковану експертизу безнадійно втрачені за пострадянський період. В успішніших галузях експертне співтовариство, як правило, нечисленне, і тому оцінка ускладнена — фактично всі провідні фахівці знають один одного. З бізнес-експертизою ситуація виявилася ще складнішою, оскільки навички, необхідні для її проведення, порівняно нові для Росії.

Після того, як Міністерство освіти і науки РФ почало активно розвивати ідеї налагодження зв'язків з російськомовною діаспорою, зокрема залучення її представників до оцінювання проектів міністерства, завдання формування пулів експертів, здатних проводити не лише наукову, а й інші види експертизи,

необхідні для реалізації інноваційних проектів, актуалізувалося. При цьому пріоритетним став саме розвиток зв'язків із представниками діаспори, а не з будь-якими зарубіжними фахівцями, оскільки діаспора поєднує в собі знання менталітету й особливостей організації та виконання робіт у Росії із заглибленням у середовище інших країн, елементи позитивного досвіду яких можна було б використати в Росії. Діаспора здатна привнести досвід і практику, яких немає в Росії, у найбільш зрозумілій і доступній формі.

Поки що масштаби співпраці в галузі експертизи незначні, однак важливо, що цей процес розвивається, і необхідність використання міжнародної експертизи приймає все більша кількість відомств і структур, що займаються підтримкою розвитку науки і технологій. У зв'язку з цим слід мати уявлення про те, до яких видів співпраці й експертизи готові представники російськомовної наукової і технологічної діаспори. Відповіді на це питання дають можливість результати досліджень, що найактивніше проводилися в 2009–2010 рр. на замовлення різних міністерств, агентств та інститутів розвитку.

Проведене автором у 2010 р. вибіркоче дослідження настроїв представників технологічної діаспори³ показало, що 83% респондентів хотіли б розвивати співробітництво з Росією. При цьому більшість виявляє бажання взаємодіяти відразу за кількома напрямками: працювати в Росії як ментор або радник компанії, а також брати участь в експертизі проектів на стадії формування компаній. Тобто перевага віддається різним видам консультування й експертизи. Такий результат можна

пояснити тим, що респондентам, цілком імовірно, не хотілося б приїжджати до Росії надовго (або часто), що необхідно при безпосередньому менеджменті компаній.

Отримані дані цікаво порівняти з результатами опитувань наукової діаспори⁴, які також мали на меті виявити форми розвитку взаємозв'язків з Росією, найпривабливіші для представників російськомовної наукової діаспори. Дослідження показали, що для представників природничих і гуманітарних наук бажані форми й типи співробітництва різняться, втім пріоритети і наміри загалом збігаються.

Пріоритетними є форми взаємодії, що не потребують тривалого перебування в Росії і створення там нових організаційних структур. При цьому такий вид діяльності, як експертиза наукових проектів і програм, посідає друге місце в структурі переваг представників природничонаукової діаспори, після наміру проводити в Росії консультації та брати участь у конференціях.

Отже, потенційний ресурс представників діаспори як експертів для проведення наукової, технологічної та бізнес-експертизи достатньо високий, однак важливо знайти взаємоприйнятні й довгострокові форми співпраці. На наш погляд, залучення зарубіжних експертів буде успішнішим, якщо вони зможуть брати участь у розробленні процедур і критеріїв оцінювання, залучатися до обговорення ходу реалізації робіт, мати час для проведення власне експертизи (2–3 місяці), а також брати участь в аналізі результатів оцінювання проектів.

³ Опитування проводилося за формалізованою анкетой і охоплювало понад 200 респондентів, з яких 41 взяв участь у дослідженні. Відгукнулися в основному представники діаспори, що працюють у бізнесі досить тривалий час — понад 10 років (82,9%). Пов'язаних з високотехнологічним бізнесом упродовж 5–10 років — 12,2%, 2–5 років — 4,9% загального числа тих, хто відповів на запитання анкети. Більшість респондентів працює в технологічних компаніях та/або є незалежними консультантами-експертами.

⁴ Результати досліджень російськомовної діаспори в галузі природничих наук можна знайти в: *Дежина И.* «Охота за головами»: как развивать связи с российской научной диаспорой? // *Научковедческие исследования* 2010 / сб. науч. тр. — М.: ИНИОН, 2010. — С. 47–75. Дослідження діаспори в сфері гуманітарних і суспільних наук представлені, наприклад, у праці *Попов Д., Творогова С., Федюкин И., Фрумин И.* Рука об руку или порознь? Возможности сотрудничества с российской академической диаспорой в сфере социально-экономических наук: Препринт WP1/2010/01. — М.: ГУ-ВШЭ, 2010. — 67 с.